



HANNA LAPPALAINEN ja MAIJA SAVINIEMI

Puhuttelu ja sen metakielinen kommentointi Kalle Päätalon *Iijoki*-sarjassa

1 Johdanto

Puhuttelu on yksi keinoista, joilla puhetilanteen osallistujat voivat ilmaista keskinäisiä suhteitaan ja muokata niitä. Puhuttelija ei kuitenkaan tee valintojaan tyhjiössä, vaan niitä ohjaavat puheyhteisön sosiaaliset normit. Nämä normit eivät ole pysyviä, vaan ne muuttuvat yhteiskunnan mukana ja niissä voi olla alueellista ja sosiaalista vaihtelua (Clyne–Norrby–Warren 2009; Paunonen 2010; Isosävi–Lappalainen 2015b). Toisin kuin monista muista kielenkäytön normeista, puhuttelunormeista ollaan varsin tietoisia tavallisten kielnpuhujienkin keskuudessa, ja siksi niihin liittyy paljon metapuhetta. Niinpä puhuttelun ja sen kommentoinnin tarkastelu on oiva tutkimuskohde. Tässä artikkelissa tutkimme sitä kaunokirjallisuudessa, tarkemmin Kalle Päätalon *Iijoki*-sarjassa.¹

Puhuttelua on tutkittu viime vuosikymmeninä sekä suomen että muiden kielten osalta (Isosävi–Lappalainen 2015b; Norrby–Wide 2015; Kluge–Moyna 2019). Tutkimus on kohdistunut niin puhuttelua koskeviin asenteisiin ja käsityksiin kuin puhuttelukäytänteisiin erilaisissa aineistoissa. Puhuttelua koskevia asenteita ja käsityksiä on selvitetty esimerkiksi kyselyillä (Paunonen 2010; Norrby–Schüpbach–Hajek–Krezenbacher 2019) ja yksilö- ja ryhmähaastatteluilla (Clyne ym. 2009; Hippi–Lappalainen 2020). Sitä, miten todellisuudessa puhutellaan, on puolestaan tutkittu etenkin erilaisista institutionaalisista keskusteluista (Norrby–Wide–Nilsson–Lindström 2015; Wide ym. 2019) sekä perinteisestä että sosiaalisesta mediasta (Nuolijärvi–Tiittula 2001; Vecsernyes 2021). Tarkastelun kohteena ovat olleet myös fiktiivisten tilanteiden, kuten elokuvien (Fremer 2018) ja kaunokirjallisuuden (Nischik 1997), puhuttelukäytänteet.

1 Hanna Lappalaisella on ollut päävastuu artikkelin kirjoittamisesta. Maija Saviniemi on toiminut erityisesti tutkimusaineiston asiantuntijana. Kokonaisuudesta vastaamme yhdessä. Kiitämme arvioijia ja Pirkko Nuolijärveä hyödyllisistä kommenteista, jotka ovat auttaneet käsikirjoituksen parantamisessa.

Monet kaunokirjallisuuden puhuttelutapoja koskevista tutkimuksista liittyvät kääntämiseen eli sen tarkasteluun, miten lähtökielen puhuttelut siirretään tulokielelle (Vehmas-Thesslund 2015; Kluge 2019). Kysymys on erityisen relevantti silloin, kun puhuttelukulttuurit ovat selvästi erilaisia (Ethelb 2015). Käännöskirjallisuuden lisäksi puhuttelua on tarkasteltu suomen kielen osalta muutamasta suomeksi kirjoitetusta romaanista: Johanna Ristiluoma (2006) on tutkinut pro gradu -työssään puhuttelukeinoja Leena Lehtolaisen ja Matti Yrjänä Joensuun dekkareissa; Anni Moilanen (2016) on puolestaan analysoinut tutkielmassaan niitä yhtenä puheenomaisuutta rakentavana keinona Pirkko Saision romaanissa *Betoniyö*. Puhuttelu on esillä yhtenä puheenomaisuutta rakentavana keinona myös Liisa Tiittulan ja Pirkko Nuolijärven (2013) suomenkielisen kaunokirjallisuuden puheen illuusiota tarkastelevassa teoksessa (esim. s. 134, 345–346, 542–543). Nämä aiemmat tutkimukset käsittelevät puhuttelun ilmenemistä romaanien dialogeissa. Tässä artikkelissa fokus on sen sijaan puhuttelun metakielisessä kommentoinnissa.

Artikkelimme tuo puhuttelun tutkimukseen uudenlaisen näkökulman erityisesti aineiston pitkittäisluonteen vuoksi. Aineistona käyttämämme *Iijoki*-sarja kuvaa noin 70 vuoden aikajaksoa yhden yksilön eli romaanisarjan päähenkilön Kallen näkökulmasta. Kuten Sari Keskimaa (2018a) väitöskirjassaan osoittaa, *Iijoki*-sarja ei ole pelkästään yksilön kehityskertomus, vaan sen voi nähdä myös kielielämäkertana. Kielielämäkerralla Keskimaa tarkoittaa sitä, miten kertoja tarkastelee elämäntapahtumiaan kielellisen reper-tuaarinsa kautta ja rakentaa näin kuvaa todellisuudesta (mts. 47–48 lähteinen). Tässä tutkimuksessa tarkastelemme sitä, miten puhutteluun liittyvä kommentointi nivotaan päähenkilö Kallen keskeisiin elämänvaiheisiin ja niihin kytkeytyviin ihmissuhteisiin. Vaikka näkökulma on yksilössä, romaanisarjasta avautuu päähenkilön elämänvaiheiden kautta ikkuna suomalaiseen yhteiskuntaan ja sen murrokseen agraariyhteiskunnasta kaupunkiyhteiskunnaksi (Saviniemi–Mantila 2022, 9). Kirjailija Kalle Päätalo on osoittautunut tarkkakorvaiseksi kielellisten yksityiskohtien kuvaajaksi (esim. Keskimaa 2018a, 57–62; Mantila–Keskimaa–Saviniemi 2022), mutta emme silti oleta, että *Iijoki*-sarja suoraan heijastaisi todellisuutta eli kuvaamaansa aikakautta (ks. Keskimaa 2018a, 25). Peilaamme kuitenkin sarjan rakentamaa kuvaa siihen tutkimustietoon, jota on käytettävissä suomalaisista puhuttelukäytänteistä teossarjan kuvaamalta ajanjaksolta.

Tutkimuksemme kimmokkeena olivat havainnot siitä, että *Iijoki*-sarjan minäkertoja kommentoi puhuttelutapoja läpi koko *Iijoki*-sarjan. Lähtökohtanamme oli sinuttelun, teittittelyn sekä niiden valinnan välttelyn kommentointi, mutta koska nämä puhuttelutavat kietoutuvat nominaaliseen puhutteluun, tarkastelemme myös esimerkiksi nimien ja tittelien käyttöä koskevia kommentteja. Otamme huomioon sekä suorasanaisen kerronnan että henkilöhahmojen dialogin (ks. Keskimaa 2022, 56–57). Vaikka tarkastelumme fokus onkin puhuttelun metakielisessä kommentoinnissa eikä siinä, miten *Iijoki*-sarjan henkilöhahmot puhuttelevat dialogeissa toisiaan, kommentoinnin yhteydessä on useimmiten konkreettinen esimerkki puhuttelun ilmenemisestä kyseisessä tilanteessa. Näin tutkimuksemme tekee ikään kuin sivutuotteena näkyväksi myös romaanien puhuttelukäytänteitä.

Tutkimuskysymyksemme ovat seuraavat:

1. Miten puhuttelua kommentoidaan *Iijoki*-sarjassa osana päähenkilön kielielämäkertaa?
2. Miten tehtyjä valintoja perustellaan?

Artikkeli rakentuu kuudesta luvusta: Johdantoa seuraa teoreettisen taustan ja aieman tutkimuksen esittely (luku 2). Luvussa 3 esittelemme aineiston ja analyysimenetelmän. Luvussa 4 tarkastelemme puhuttelun roolia osana päähenkilö Kallen kielielämäkerta ja luvussa 5 analysoimme sitä, miten puhutteluvaihtoehtoja selitetään romaanisarjassa. Luvussa 6 kokoamme keskeiset tulokset ja pohdimme niiden merkitystä.

2 Teoreettinen tausta ja aiempi tutkimus

Tutkimuksen kohteena on siis puhuttelu, jolla tarkoitetaan ”sen osoittamista, kenelle sanottu on suunnattu” (VISK, Määritelmät s.v. *puhuttelu*). Suomen kielessä keskeisiä puhuttelukeinoja ovat sinuttelu ja teitittely, joita voidaan ilmaista pronomineilla (*sinä, te* sekä niiden puhekieliset vastineet), verbintaivutuksella (*menet ~ menette*) ja omistusliitteillä (*kirjasi ~ kirjanne*). Sinuttelun ja teitittelyn rinnalla on elänyt niin sanottu kolmaspersoonainen puhuttelu (*Saapiko korpraali Pääatalo puhutella?*²), jossa puhuteltavaan viitataan tyypillisesti jollain puhuttelusanalla, kuten tittelillä (*rakennusmestari*) tai pseudotittelillä (*rouva*), erisnimellä (*Kalle, Pääatalo*), hellittely-, haukkuma- tai lempinimellä (*äijelini, Keisari, Kallio-Kassu*) tai sukulaissanalla (*vellimies*). Nominaalista puhuttelua voidaan käyttää myös sinuttelun ja teitittelyn yhteydessä. (Yli-Vakkuri 1989, 2000, 2005; Lappalainen 2015.) Kolmaspersoonaisen puhuttelun lisäksi on kiteytynyt muitakin keinoja, joilla voi välttää valinnan sinuttelun ja teitittelyn välillä (esim. passiivi: *Sitäkö ollaan nyt Polonperällä kauppijaana?*; ks. Yli-Vakkuri 2000; 2005, 191–192).

Tiivistetysti voi todeta, että alun perin suomalainen yhteiskunta on ollut sinutteleva, mutta viimeistään 1700-luvulla teitittely tavoitti myös tavallisen kansan, joka alkoi teititellä yleisessä asemassa olevia, kuten papistoa, säätyläisiä ja virkamiehiä. Yleistyessään teitittely menetti hohtoa, ja sen rinnalle nousi 3. persoonan ja arvonimien käyttö. 1800-luvulla puhuttelutapojen moninaisuus koettiin hankalaksi ja 3. persoonan puhuttelua pyrittiin suitsimaan suosimalla teitittelyä. Tämä ei kuitenkaan täysin onnistunut, sillä ruotsalaiseksi koettu 3. persoonassa puhuttelu oli jo juurtunut tavallisen kansan kielenkäyttöön. Viimeisin merkittävä käänne puhuttelunormeissa oli sinuttelun murros 1960–1970-luvun taitteessa. Muiden puhutteluvirtausten tavoin vaikutteet tulivat Ruotsista. (Yli-Vakkuri 1989, 2005; Paunonen 2010.) Vaikka *Iijoki*-sarjan päätösosa (*Pölhökanto Iijoen törmässä*, 1998) vie lukijan aina 1990-luvulle asti, pääosin sarja kuvaa 1920–1950-lukujen Suomea eli aikakautta, jolloin teitittelyllä oli vahva asema ja 3. persoonassa puhuttelua käytettiin teitittelyn rinnalla.

2 Tämä ja jäljempänä olevat esimerkit on poimittu *Iijoki*-sarjasta.

Nominaalisista puhutteluilmauksista voi todeta, että herroittelu ja rouvittelu sen paremmin kuin tittelitkään eivät ole suomalaiselle puhuttelulle ominaisia, vaan ne kuuluvat lähinnä muodollisiin tilanteisiin (Yli-Vakkuri 1989, 45–49; 2005, 195–197; Havu–Isosävi–Lappalainen 2014). Nimien käyttö liittyy ensisijaisesti vuorotteluun eli sen osoittamiseen, kenelle vuoro on osoitettu (Seppänen 1989, 213–218), kun monissa muissa kielissä ja kulttuureissa puhekumppanin nimen toistaminen on tärkeää sosiaalisen suhteen rakentamisessa (kielten välisistä eroista esim. Isosävi–Lappalainen 2015b). On silti muistettava, että kaunokirjallisuudessa puhuttelulla voi olla erilaisia tehtäviä kuin autenttisessa puheessa (Tiittula–Nuolijärvi 2013, 69 lähteineen).

Tutkimuksemme ankkuroituu aiempaan sosiopragmaattiseen puhuttelun tutkimukseen sekä metakieltä koskevaan tutkimukseen. Sosiopragmaattisessa tutkimuksessa huomio kohdistuu sosiaalisten taustamuuttujien (esim. ikä, sukupuoli) ja sosiaalisten suhteiden (esim. tuttuus vs. vieraus) merkitykseen puhuttelutapojen selittäjänä (esim. Clyne ym. 2009). Pyrimme huomioimaan analyysissämme kaunokirjallisen aineistomme ominaisuuteen, mutta emme väitä tekevämme kirjallisuudentutkimusta. Keskeinen käsite tutkimuksessamme on metakieli eli kieli, jota käytetään kielestä puhuttaessa (esim. Niedzielski–Preston 2000, 302). Metakielen tutkimuksessa on kiinnitetty huomiota erityisesti siihen, millaisin ilmauksin kielenkäytön ilmiöihin viitataan (Mielikäinen–Palander 2014) mutta myös metakielen kieli-ideologisiin kytköksiin (Jaworski–Coupland–Galasiński 2004). Keskimaa on tutkinut *Iijoki*-sarjan metakieltä niin murrehavaintojen, kieli-ideologioiden kuin asemoitumisenkin kannalta (Keskimaa 2018a, 2022). Artikkelimme täydentää tätä tutkimusta puhuttelun osalta.³ Keskitymme erityisesti siihen, mitä puhuttelua koskevat kommentit kertovat puhuttelun normeista teossarjan kerronnan maailmassa.

3 Aineisto ja menetelmät

Tutkimusaineistona on Kalle Päätalon yli 17 000 -sivuinen *Iijoki*-sarja (1971–1998), joka koostuu 26 romaanista⁴ ja on kirjailijan omaelämäkerrallinen pääteos. Vaikka *Iijoki*-sarja on fiktiivinen, päähenkilön elämänvaiheet noudattelevat pääpiirteittäin kirjailijan elämää (toden ja kerronnan suhteesta *Iijoki*-sarjassa ks. Ylönen 2017). Kirjailijan tavoin myös fiktiivinen Kalle syntyy ja kasvaa Taivalkoskella, käy kansakoulun ja työskentelee jo nuorena savotoissa ja tukinuitoissa. Kirjailija Päätalo (1919–2000) kertoo autofiktiivisessä

3 On kuitenkin syytä huomauttaa, että Keskimaakin (ks. esim. 2018b, 17–19) on esittänyt joitakin puhuttelua koskevia huomioita.

4 *Iijoki*-sarjan romaanit ilmestymisjärjestyksessä: *Huonemiehen poika* 1971, *Tammettu virta* 1972, *Kunnan jauhot* 1973, *Täysi tuntiraha* 1974, *Nuoruuden savotat* 1975, *Loimujen aikaan* 1976, *Ahdistettu maa* 1977, *Miinoitettu rauha* 1978, *Ukkosen ääni* 1979, *Liekkejä laulumailloilla* 1980, *Tuulessa ja tuiskussa* 1981, *Tammerkosken sillalla* 1982, *Pohjalta ponnistaen* 1983, *Nuorikkoa näyttämässä* 1984, *Nou-seva maa* 1985, *Ratkaisujen aika* 1986, *Pyynikin rinteessä* 1987, *Reissutyössä* 1988, *Oman katon alle* 1989, *Ijoen kutsu* 1990, *Muuttunut selkonen* 1991, *Epätietoisuuden talvi* 1992, *Ijoelta etelään* 1993, *Pato murtuu* 1994, *Hyvästi, Iijoki* 1995 ja *Pöyhökanto Ijoen törmässä* 1998.

Iijoki-sarjassaan lapsuutensa, nuoruutensa ja sotaväkivuosiensa lisäksi aikuiselämästään Tampereella, jossa hän sodan jälkeen työskenteli kirvesmiehenä ja rakennusmestarina ennen jättäytymistään vapaaksi kirjailijaksi vuonna 1963. (Saviniemi–Mantila 2022, 8; fiktiivisen Kallen elämänvaiheista ks. Keskimaa 2018a, 23.)

Koko laajan teossarjan tarkastelemisen mahdollistaa se, että siitä on tehty sähköinen korpus, josta voi tehdä erilaisia sanahakuja. Tämä Oulun yliopistossa työstetty korpus on käytettävissä Kielipankissa ja käsittää lähes 495 000 lausetta ja noin 5,28 miljoonaa sanetta. Tutkimustamme voi luonnehtia korpuspohjaiseksi tutkimukseksi, jossa puhuttelun kommentointia lähestytään aiemmasta tutkimuksesta kumpuavien hakusanojen avulla. Korpustutkimuksen etuihin kuuluvat muun muassa sen toistettavuus ja havaintojen yleistettävyyys, mikäli korpus on riittävän suuri. (Ks. Jantunen 2009, 102–103.) Korpuslähtöinen menetelmä on myös sikäli sopiva, että metakielisiä ilmauksia on helppo hakea Korp-työkalulla (vrt. esim. monet vuorovaikutuksen ilmiöt). Korpshaut kuitenkin tuottavat niukasti kontekstia, joten analyysimme kannalta on ollut tärkeää, että käytettävissämme on ollut koko romaanisarja. (Ks. korpustutkimuksesta Laippala–Palander–Collin 2020.)

Taulukosta 1 ilmenevät tässä tutkimuksessa käytetyt hakusanat.

Taulukko 1. Hakusanat ja niiden esiintymämäärät *Iijoki*-korpuksessa.

Hakusana	N
<i>etunimi</i>	78
<i>herroitella ~ herrotella</i>	13
<i>puhutella</i>	308
<i>puhuttelu</i>	37
<i>rouvitella</i>	1
<i>sinutella</i>	126
<i>sinuttelu</i>	18
<i>sukunimi</i>	29
<i>teititellä</i>	97
<i>teitittely</i>	19

Kaikkiaan haut tuottivat 1 429 osumaa, mutta huomattava osa *etunimi*-, *puhutella*-, *puhuttelu*- ja *sukunimi*-sanojen osumista osoittautui tämän tutkimuksen kannalta epärelevantteiksi, joten aineistomme koostuu 726 esiintymästä.⁵ Etu- ja sukunimiin viitataan useimmiten muussa kuin puhuttelun yhteydessä (esim. 1), ja *puhutella*-verbi ja sen johdos *puhuttelu* ovat monimerkityksisiä (ks. esim. KS s.v. *puhutella*). Yleiskielisten merkitysten

5 Osa osumista oli helppo karsia pelkän hakutuloksen antaman virkkeen perusteella, mutta tarvittaessa olemme tukeutuneet laajempaan tekstikontekstiin.

lisäksi *puhutella*-verbiä käytetään *Iijoki*-sarjassa muun muassa merkityksessä 'jututtaa' (esim. 2) ja 'lähestyä' tai 'käsitellä' sanonnassa *rantusti* tai *ranttu*⁶ *puhuteltava* (esim. 3). *Puhutella*-verbi esiintyy myös kiteytyneessä sanonnassa (*puhutella X:ää eikä Y:tä*), joka on osoitettu puhekumppanille silloin, kun tämän huomio on eksynyt jollain tavalla toisarvoiseen tai epätoivottavaan asiaan (esim. 4).

- (1) Vaikka taloa sanottiin Romppaseksi, oli talon asukkaitten *sukunimi* Nevala.
(*Huonemiehen poika*, 340.)
- (2) Joskus kun olin katkera Annia kohtaan, suunnittelin että lähtisin iltasella *puhuttelemaan* Korkeanniemen tyttäriä.
(*Täysi tuntiraha*, 563.)
- (3) Komentaja tuntui olevan ainakin tällä kertaa *rantusti puhuteltava* herra.
(*Liekkejä laulumailloilla*, 263.)
- (4) – *Puhutelkaa* nyt helevatussa Kallea ihtejään elekkääkä sen kampeita.
(*Täysi tuntiraha*, 433.)

Aineiston analyysi on laadullista. Olemme ryhmitelleet Korp-palvelimella saadut hakutulokset temaattisesti ensinnäkin sen mukaan, millaista puhuttelutapaa metakielinen kommentti koskee, ja toiseksi sen mukaan, mistä syystä puhutteluvaihtoa kommentoidaan tai miten sitä selitetään. Tämän jälkeen olemme analysoineet kommentteja aieman puhuttelututkimuksen valossa eritellen niissä käytettyjä kielellisiä valintoja.

4 Puhuttelu osana Kallen kielielämäkertaa

Valinta sinuttelun ja teittelyn välillä nousee esiin jo romaanisarjan ensimmäisissä osissa, joissa kuvataan päähenkilö Kallen lapsuutta. Kalle saa toistuvasti moitteita siitä, ettei hän muista teittellä vieraita ja vanhempia ihmisiä. Moitteita antavat etenkin omat vanhemmat mutta joskus muutkin. Myöhemmin minäkertoja tuo esiin, että on oppinut kotiseudullaan puhuttelemaan vanhempia ihmisiä teiksi. Seuraava katkelma (esim. 5) on tilanteesta, jossa korkeintaan 4-vuotias Kalle on mennyt tapaamaan perheen naapurin, iäkäästä Lahti-Vappua, ja sinuttelee tätä suoraan (*selevitäppä*). Jo ennen katkelmaa Kalle on sinutellut Vappua useita kertoja ja ilmaissut suorasukaisesti tämän olevan *sokea muorinraato*.

- (5) Vappu paapattaa vielä hyvän aikaa kuinka muka meidän Ensu ja lampaat ovat jyrtsineet Lahtelan pajukoiden välejä. Minä kilautan väliin:

⁶ *Kielitoimiston sanakirjassa* adjektiivi *kranttu* on '(pikkumaisen) vaativa, valikoiva, tarkka, nirso' (KS s.v. *kranttu*). *Iijoki*-sarjassa *rantusti puhuteltava* taas on kontekstien perusteella 'huonotuulinen'.

– Selevitäppä taas sitä kun olit Ruijassa kalalla!
 – En selevitä! Silittiinkää... Eläkä sinä yhtenäen inkuta ja kysele!
 Muuvvanhi aina on tutteeraamassa täysi-ikänsiltä ihmisiltä... Ja pittää olla ihme, ettei se Riitu opeta sulle miten puhutellaan vanahoja ihmisiä. Sannoo sinuksi kun vertaisijaan...

Monta kertaa äiti samoin kuin isä ovat iskostaneet tätä tapaa mieleeni. Useat kerrat äiti on pyöräyttänyt minua tukasta kun vieras, jota olen erehtynyt puhuttelemaan sinuksi, on sulkenut perässään oven. Päätän korjata puheeni ja sanon:

– Pulukallako ne lappalaiset teitä kuskasi kun kulitta Ruijassa?

(*Huonemiehen poika*, 153–154.)

Naapuri alkaa ilmeisesti väsyä Kallen tenttaamiseen ja tarttuu samalla tämän epä-sopivaan puhutteluun. Vappu kielentää nuhteessaan (*Sannoo sinuksi kun vertaisijaan...*) suomalaisessa yhteiskunnassa 1920-luvulla vallinneen normin: lasten ei ole lupa sinutella vanhoja ihmisiä. Sinuttelun katsottiin sopivan vain samassa asemassa (esim. ikänsä puolesta) olevien puhutteluun. Normin rikkominen ei mene kuitenkaan täysin Kallen syyksi, vaan Vappu osoittaa vastuulliseksi Kallen äidin Riitun, joka ei ole opettanut poikaansa tavoille. Käsitys siitä, että vanhempia ihmisiä kuuluu teitillä, elää edelleen vahvana Suomessa (esim. Hippi–Lappalainen 2020), mutta nykyään sitä ei odoteta pieniltä lapsilta. Aiemmin se oli olennainen osa lastenkasvatusta (mas. 122) ja myös vanhempia perheenjäseniä ja lähisukulaisia teititeltiin yleisesti etenkin Länsi-Suomessa (Yli-Vakkuri 1989, 60; Paunonen 2010, 340–342). Pieni Kalle osoittaa hallitsevansa myös teitittelyn, sillä moitteen saatuaan hän siirtyy tähän odotuksenmukaiseen muotoon (*teitä, kulitta*).

Kallen nuoruus osuu sota-aikaan, ja puhutteluvalinnat ovat esillä armeijakontekstissa ja naissuhteissa. Armeijassa korostuu kolmaspersoonainen tittelipuhuttelu, jota kommentoidaan erityisesti silloin, kun se ei osu kohdalleen. Kirjailija Päätalolle tyypilliseen toisteiseen tapaan seuraavakin keskustelutilanne tuo näkyväksi päähenkilön luonteenpiirteitä. Hän tuntee vielä aikuisiälläänkin epävarmuutta julkisissa tai muuten virallisissa tilanteissa, mitä selittänevät esimerkiksi Kallen itsetunto-ongelmat ja ylipäänsä maalaispojan epävarmuus auktoriteettien edessä. Esimerkissä 6 Kalle on saapunut juuri Korialle suorittamaan asepalvelustaan eikä ole vielä tottunut armeijan käytänteisiin. Edellä on kuitenkin jo kuvattu tilannetta, jossa hän joutuu puhuttelemaan vääpeliä. Minäkertojana Kalle kommentoi huomanneensa, että jännityksen keskellä *herra vääpeli* ei ollut osunut oikeaan kohtaan. Seuraavassa asianmukainen tittelipuhuttelu unohtuu kuitenkin kokonaan.

(6) Toimistossa ollessani oli alikersantti kadonnut, samoin toinen meidät asemalta noutaneista korpraaleista. Vain pulleaposkinen korpraali pasteeraili käytävällä peukalot vyön alle painettuina. Olin toimistossa päässyt pahimmasta vauhkoonumisestani, ja siksi kysyin häneltä ympärilleni katsellen:

– Missähän päin on kakkostupa? Määräsivät sinne, enkä...

– Miten alokas puhuttelee esmiestä! Jumalaate nyt ollaan kasarmilla eikä kyläraitilla.

Huomasin virheeni. Poskeni karahtivat kuumiksi ja sovitin kantapääni yhteen.

– Herra korpraali... Missä herra korpraali... Tuota herra...

– Mittee alokas änkyttää? Oottako työ hermovikainen? Hokkoo vuan herra korpraal... Mittee alokkaalla ol asijoo?

Hätäntymiseni johtui paitsi korpraalin karjaisusta myös siitä, että sanoissa ”herra korpraali” oli niin monta puhevikani kannalta kiusallista kirjainta.

– Herra korpraali, missähän on kakkostupa?

– No nyt se tul sinnepäen, vaekka ei se vieläkkä kelepöis, jos alokas ei oes juuri tulossa komppanijaan. Kuulusi kyssyy jotta... Niin mikä alokkaan nim olkaa?

– Kalle Päätalo. Papinkirjassa Kaarlo Alvar Päätalo...

– Täällä alokas on vuan Päätalo! Alokas Päätalo..., toistaiseksi. Niin, alokkaan oes kuulunna kyssyy näin: Alokas Päätalo, suapko tiijustella, missä on toesen komppanian tupa numero kaksi. Tähän viisiin... Upottakoo toisetki alokkaat esmerkki kalloonna...

(*Ahdistettu maa*, 48.)

Kalle saa unohduksestaan moitteet Savon murretta puhuvulta korpraalilta. Hän yrittää korjata virhettään ja lisää kysymyksensä alkuun nominaalisen puhuttelun, joka koostuu pseudotittelistä ja sotilasarvosta (*herra korpraali*). Korpraali ilmaisee sen olleen oikeasuuntainen yritys (*tul sinnepäen*) muttei vielä täysosuma. Niinpä tämä lopulta opettaa, miten oikeaoppiseen armeijapuhutteluun kuuluu tittelipuhuttelun lisäksi luvan pyytäminen puhuttelulle (*suapko tiijustella*). Itse korpraali puhuttelee Kallea yksikön 3. persoonassa *alokas*-sanalla. Puhuttelua kommentoidaan myöhemminkin armeijakontekstissa, sillä Kalle saa toistuvasti moitteita puhuteltuaan korkeammassa asemassa olevia väärin, kun huonon näkönsä vuoksi ei erota sotilasarvosta kertovia ulkoisia merkkejä.

Naisten kanssa sinutteluun siirtyminen ilmentää selvää lähentymistä, yleensä romanttisessa mielessä. Esimerkissä 7 puhuttelumuodon muutosta kommentoidaan kirjeenvaihdosta kerrottaessa.

- (7) Läheisin kirjeenvaihtokaverini oli edelleen Laila, Kemijokivarren tyttö, jonka osoitteen olin saanut Sulo Sartilta. Kun olimme Lailan kanssa kirjeissämme sinutelleet toisiamme jo jonkin aikaa, aloitin rohkeasti erään kirjeeni sanoilla Laila Rakas. Minua oli kyllä hirvittänyt niin, että olin puoleksi sulkenut silmäni ja vetänyt keuhkoni täyteen ilmaa, kun olin kirjoittanut sanat. Minua oli paitsi ujostuttanut myös pelottanut, että Laila kukaties loukkaantuisi rakas-sanasta eikä enää vastaisi kirjeeseeni. Olin kuitenkin ajatellut sananlaskua ”rohkea rokan syöpi”, ja koska

olin tuntenut ettei pienempi sana enää riittäisi välittämään tunteitani, olin kirjoittanut tämän isäni syvimmin vihaaman sanan samalla päättäväsyydellä kuin hypätään jäiseen veteen.

(*Ahdistettu maa*, 423–424.)

Puhuttelun kommentointi paljastaa ensinnäkin sen, että kirjeenvaihdon alussa sinuttelu ei ollut tuolloin toisiaan tuntemattomien nuoren miehen ja nuoren naisen välillä sopivaa. Sitä kertoja ei kuitenkaan kommentoi, onko Kalle alkuun teititellyt kirjetoveriaan vai jollain tavalla kiertänyt suoran puhuttelun. Sinutteluun siirtyminen kertoo joka tapauksessa kirjeenvaihtosuhteen kehittymisestä läheisemmälle tasolle. Vielä korkeampi kynnyks näyttää liittyvän hellittelysanana *rakas* käyttöön, sillä se ei kuulu Kallen omaksumaan mieskuvaan, jossa hellillä tunteilla ei turhaan ”läyrytä”. *Iijoki*-sarjassa usein toistuva aihe onkin, kuinka selkosen mies ei hempeile, ei edes naisuhteissaan, vaan hellien tunteiden osoittaminen on osoitus miehen heikkoudesta (selkosten miehen suhtautumisesta hempeilyyn ks. esim. Janatuinen 2005, 195; Ylönen 2017, 80).

Sota-ajan jälkeen Kalle pääsee opiskelemaan Tampereen teknilliseen oppilaitokseen rakennusmestariksi. Opiskeluaikojen kuvauksesta käy ilmi, että osa opiskelijoista on (ainakin joidenkin) opettajien kanssa *sinäkavereita*, kun Kallea opettajat kutsuvat sukunimeltä. Koulun maailmaan kuuluvat myös opettajille annettavat lempinimet, vaikka niillä tuskin on opettajia suoraan puhuteltu (esim. 8).

- (8) Sen huoleni lisäksi, että opettajat ovat kuulemma minua kaipaillleet, tunnen haikeutta. Aina enemmän, mitä lukuisammaksi Huone 27 -oppilaitten joukko kasvaa. Tervehdyksistä ja puheista kuulen kavereitteni poissaoloni aikana oppineen tuntemaan toisensa. Kuulen kavereitten käyttävän myös useista opettajistamme lempi- tai kirkonimiä, kiroilevan tai naurahtelevan opettajien tapoja. Kun kaverini hakeutuvat ryhmiksi juttelemaan ja naureskelemaan, tunnen itseni entistä orvommaksi.

(*Pyynikin rinteessä*, 264–265.)

Esimerkki 8 kuvaa tilannetta, jossa Kalle palaa kouluun oltuaan hautajaismatkalla Taivalkoskella. Hän on ehtinyt käydä koulua vasta muutaman päivän, kun saa tiedon veljensä kuolemasta ja joutuu keskeyttämään opinnot. Matkan aikana muut opiskelijat ovat ryhmytyneet, mitä osaltaan ilmentää yhteinen sisäpiirin nimistö (ks. Ainiala–Saarelma–Sjöblom 2008, 249). Kalle kokee jääneensä ulkopuolelle, ja tämä tunne kulkee muutenkin hänen mukanaan läpi elämän sen monilla eri osa-alueilla (ks. Keskimaa 2018b).

Puhuttelukysymykset ovat relevantteja myös työelämässä, jossa Kallen asema muuttuu vuosien kuluessa (ks. Keskimaa 2018b, 17–19). Rakennusmestarina Kallella on johdonmukainen linja alaisiaan kohtaan: pääperiaatteena on sinuttelu, mutta naisia ja vanhoja miehiä hän teitittelee. Tämän mallin hän on omaksunut rakennusmestari Kantolalta (*Reissutyössä* s. 463), jota Kalle selvästi pitää esikuvanaan. Hän myös oppii muilta, että (ainakin tamperelaisten) rakennusmestareiden kesken on tapana sinutella. Nämä periaatteet kielennetään romaaneissa useaan otteeseen. Toistuvasti nousee esiin sekin, että

Kallen on vaikea tottua sinuttelemaan kollegoitaan ja toisaalta olemaan muiden muodollisen puhuttelun kohteena (ks. myös Keskimaa 2018b, 18–19). Esimerkki 9 on *Iijoki*-sarjan päätösosasta, jossa Kalle on jo kirjailija mutta työskentelee edelleen rakennusmestarina.

- (9) Perusteellisimman tunnustuksen ilta- ja pyhätöistäni antoi laastimyllyläri Toivo Lehtimäki. Pian sen jälkeen, kun sanomalehdissä oli ollut ilmoitus ”Koillismaan” ilmestymisestä, osuin kulkemaan työmaakerroksellani laastimyllyn kautta. Lehtimäki oli jälleen kerran heitellyt myllyyn kalkkilaastin ja sementtijauheen sekä hieman vettä ja vahti nyt myllyn rummun sisälle tuijottamalla, vatkauiiko aineksista juuri sopivan notkeaa kuraa. Vaikka Lehtimäki näytti täysin työhönsä uppoutuneelta, hän havaitsi minut, kääntyi ja sanoi:

– Voinko saada luvan onnitella rakennusmestari Päätaloa?

– Jos katot olevan asijaa onnitella, naurahdin.

Olin ottanut alusta lähtien käyttööni vanhojen tampereleisten [sic!] rakennusmestarien tavan puhutella työntekijöitä eli sinuttelin kaikkia muita paitsi naisia ja jo harmaantuneita ikämiehiä. Suurin osa miehistä myös sinutteli minua mutta ei Lehtimäki.

(*Pöyhökanto Iijoen törmässä*, 387–388.)

Katkelma havainnollistaa epäsymmetristä puhuttelua, jossa Kalle sinuttelee (*katot*) alaisiaan, mutta tämä muotoilee epäsuoran onnitelunsa kysymykseksi ja esittää sen 2. persoonan sijasta yksikön 1. persoonassa (*voinko saada luvan*) ja puhuttelee Kallea tittelin ja sukunimen yhdistelmällä (*rakennusmestari Päätalo*). Puhuttelun kommentointi tekee epäsymmetrian näkyväksi ja kertoo lukijalle, että kyse ei ole poikkeuksesta tai lipsahduksesta vaan että tällainen puhuttelutapa vallitsee muutenkin näiden henkilöhahmojen välillä ja että Lehtimäki poikkeaa useimmista muista Kallen alaisista.

Merkittävä käännekohta Kallen elämässä on se, kun hän palaa valmiina rakennusmestarina Taivalkoskelle. Paikallisilla on vaikeuksia suhtautua oman kylän kasvattiin, joka on heidän silmissään kaupunkilainen ja koulutettu. Niinpä häntä puhutellaan kierrellen ja kaarrellen. Nämä epäsuorat puhuttelutavat kiukuttavat Kallea jo muuttoa edeltävillä lomamatkoilla, kuten seuraavasta katkelmasta (esim. 10) käy ilmi:

- (10) – Käyvääanko [sic!] ennen taipaleelle oijustamista korvikkeella? Veikko sanoo. – Hiltu-Elina ja Määttä-Hilta sitä tarjoilevat yhä elämänluukun takkaa.

Haluttaisi pistäytyä tervehtimässä minulle lapsuudestani asti tuttua Elinaa. Myös Hilda on minulle tuttu. Kuitenkin tulee mieleeni, että minun olisi matkalaisten pirtissä vaikea kuunnella, kuinka ikämiehet – joita olin lapsuus- ja nuorukaisikäni teititellyt – minua puhuttelisivat: ”Sitä on lähetty...” tai: ”Sekö assuu nykyään Tampereella...” Niin on piintynyt vanhoihin synnyinselkosteni ihmisiin menneiltä ajoilta tapa puhutella vieraita, etenkin herran paskaan astuneita. Lähimain ikäiseni ja nuoremmat miehet kyllä puhuttelevat minua kuin kaveriaan. Mutta juuri

vanhempien ihmisten tapa puhutella minua ujustuttaa, peräti ärsyttää. Lisäksi nousee alakuloisuuden tunne, että minut kuin puhutaan ulos synnyin- ja kasvuselkosistani. Samat tunnot olivat tuikkineet sisälläni jo silloin, kun olin tullut tänne juuri valmistuneena rakennusmestarina vaimoni ja Janne Mäkitörmän kanssa.

(*Iijoen kutsu*, 367.)

Katkelmaa edeltää replikoinnin kuvaus, jossa vanhemmat taivalkoskelaiset miehet puhuttelevat Kallea viitaten häneen *se*-pronominilla (esim. *Vaen muistaako se sitä, kun muuavana rantäsaeyönä putosi samalla Lohijoella kossalta koskeen?*) tai jollain puhuttelunominilla (esim. *poejan kyrpä, Herkonpoika*). Kallea tämä piirre kainostuttaa, ärsyttää ja myös suretttaa, sillä hän kokee, että häntä kohdellaan ulkopuolisena ja herraskaisena. Ilmeisesti sekä kaupunkilaisuus että koulutus ovat syitä siihen, että paikalliset ottavat häneen välimatkaa. Metakielisestä kommentoinnista voi päätellä, että aiemmin puhuttelu on ollut epäsymmetristä siten, että Kalle on teititellyt näitä henkilöitä ja nämä ovat oletettavasti sinutelleet häntä – onhan hän tuolloin ollut vielä nuori poika.

Iijoki-sarjassa on runsaasti esimerkkejä edellä kuvatun epäsuoran puhuttelun kommentoinnista, johon viitataan paitsi *kolmannessa persoonassa puhutteluna* myös ainakin seuraavilla ilmauksilla: *teitittelyn ja sinuttelun välimuoto, sinuttelun ja teitittelyn välillä pysyttelevä/luisteleva/liikkuva puhuttelutapa/muoto, nujuta sinän ja teitittelyn välillä, tekoselkosten kiertokieli, kauttarantaen puhuttelu, ollaanko Pohjois-Suomesta -sävy, ”sitäkö ollaan” - ja ”sekö on lähtenyt” tai se- ja sekö-puhuttelutapa*. Metakieli kertoo puhuttelutavan valinnan vaikeudesta ja siitä, että nämä 3. persoonaa ja passiivia eri tavoin hyödyntävät epäsuorat puhuttelut hahmotetaan johonkin sinuttelun ja teitittelyn välimaastoon. Valinta sinuttelun ja teitittelyn välillä on todettu hankalaksi aiemmassakin tutkimuksessa (esim. Lappalainen 2015, 82), mutta *Iijoki*-sarjan kertoja käsittelee sitä paikallisena erityispiirteenä, selkosten tapana (ks. lukua 5.4).

5 Puhuttelutapoja selittäviä tekijöitä

Puhuttelun kommentoinnissa erityisen kiinnostavaa on se, millä puhuttelutavan valintaa perustellaan tai mistä syystä kommentointi osoitetaan relevantiksi. Tässä luvussa tarkastelemme, miten iän ja ikäeron, sukupuolen, hierarkiaerojen, alueellisen taustan ja puhe-kumppanien tekemien valintojen kuvataan vaikuttavan puhuttelutapaan.

5.1 Ikä ja ikäero

Mitenkään yllättävänä ei voi pitää sitä, että valinta sinuttelun ja teitittelyn välillä kytketään toistuvasti ikään ja puhuttelijan ja puhuteltavan väliseen ikäeroon – ovathan nämä seikat aikaisemmankin tutkimuksen valossa osoittautuneet olennaisimmiksi muuttujiksi (esim. Clyne ym. 2009, 51–61; Paunonen 2010, 337–348; Lappalainen 2015). Iän ja ikäeron

merkitys nousee *Iijoki*-sarjassa esiin niin arkisissa kohtaamisissa kuin työmaallakin. Esimerkki 11 kuvaa tilannetta, jossa Kalle tapaa ensi kertaa muurari Jallu Mummulan.

- (11) Miehen puhe nousee syvältä kurkusta, suorastaan röhisemällä. Mutta paperilappusilla paikattujen kasvojen kuin humoristisen laupias ilme, lisäksi kiertelemätön arvio omasta ammattitaidostaan, herättävät oitis minussa myönteisen mielialan Mummulaa kohtaan. Olen aina arvostanut suoraa ja rehellistä ihmistä. Mummula jatkaa röhisemällä äänellään: – Kävin, meinaan, Lehtimaan konttorissa ja mestari käski tulla tänne. – Mullekki Lehtimaa sanoi eilen puhelimesta... sinun tulevan. Että ei muuta kun ruppeat töihin.

Mummula on iältään sillä rajalla, jossa teen valintani, alanko työmiestäni sinutella vai teitillä. Puhuttelutavan valitseminen Mummulan kohdalla saa minut hetkeksi pysähtymään puheessani. Jos Mummula olisi ollut yhtä karskinoloinen, kuin hänen äänestään olisi voinut päätellä – ja etenkin kun hän oli muurari – olisin alkanut miestä teitillä. Mutta Mummulaa alan puhutella ikäänsä nuorempana kun selitän – –

(*Oman katon alle*, 452.)

Mummula tekee Kalleen hyvän ensivaikutelman (*myönteinen mieliala*), mikä osaltaan vaikuttaa puhuttelutavan valintaan. Katkelmasta eikä muualtakaan *Iijoki*-sarjasta käy ilmi, minkäikäinen Mummula tarkalleen on, mutta ikänsä puolesta hän on niillä rajoilla, että Kalle voisi myös teitillä häntä, eli hän on ilmeisesti jonkin verran Kallea vanhempi. Teitittelyn puolesta puhuisi myös hänen ammattinsa (muurari⁷). Kalle päätyy kuitenkin pienen empimisen jälkeen sinutteluun. Empiminen tuodaan ilmi kahteen kertaan, repliikissä kolmella pisteellä (ks. Koivisto 2013, 160–165) ja vielä repliikin kommentoinnissa metatasolla, kun kertoja perustelee sinuttelun valintaa Mummulan antamalla vaikutelmalla (ei ole *karskinoloinen*). Aiemmissakin tutkimuksissa on tullut esiin, että puhuteltavan persoonallisilla ominaisuuksilla on merkitystä puhuttelutavan valinnalle (Clyne ym. 2009, 69–78; Asikainen 2018, 56–57).

Vaikka selvä ikäero johtaa pääsääntöisesti epäsymmetriseen puhutteluun, romaani-sarjassa kuvataan myös poikkeuksia. Esimerkissä 12 epäodotuksenmukaisen puhuttelutavan kommentointi liittyy sen osoittamiseen, että Kallen ja häntä selvästi iäkkäämmän johtajaopettaja Vesterisen välit ovat olleet läheiset. Tätä tietoa vasten opettajan esittämä moite⁸ Kallen toiminnasta koulun johtokunnalle on Kallelle erityisen raskas.

- (12) Ällistelin opettajan menettelyä. Pahoitin peräti mieleni, koska olin tullut tähän asti vaikka kuinka hyvin juttuun opettaja Vesterisen kanssa.

7 Muurarit kuvataan kirjasarjassa vahvasti oman arvonsa tuntevana ammattikuntana, esim.: ”Muurarit eivät ainoastaan pitäneet ammattiin pääsyn veräjää tiukalla, he olivat myös rakennustyömaitten yllpein ammattikunta.” (*Nuorikkoa näyttämässä*, 109–110.)

8 Kalle oli sopinut opettajan kanssa oppilasasuntolan keittiökaluston tekemisestä veistoluokassa, mutta asiaan ensin myönteisesti suhtautunut opettaja kutsuikin myöhemmin johtokunnan koolle.

Melkoisesta ikäerostamme huolimatta olimme alkaneet sinutella toisiamme, ja lähes poikkeuksetta opettaja oli koululla käydessäni vienyt minut kahville ystävällisen rouvansa luokse.

(*Epätietoisuuden talvi*, 309.)

5.2 Sukupuoli

Aiemmissa suomea koskevissa tutkimuksissa sukupuoli ei ole noussut olennaiseksi puhuttelua selittäväksi muuttujaksi, vaan esimerkiksi 1970-luvun laajan kyselyaineiston perusteella puhuteltavan sukupuoli ei vaikuta merkittävästi puhuteltavan valintaan (Paunonen 2010, 349–352). *Iijoki*-sarjassa puhuteltavan sukupuoli nousee kuitenkin toistuvasti esiin esimerkiksi siten, että Kallelle naisten sinuttelu on huomattavasti vaikeampaa ja vähemmän itsestään selvää kuin samanikäisten miesten (ks. esim. 7 edellä). Osin tämä kertonee hänen ujoudestaan erityisesti naissuhteissa (Ylönen 2017, 118), mutta lukuisat metakieliset kommentit osoittavat, ettei kyse ole pelkästään yksilöllisestä piirteestä. Esimerkki 13 havainnollistaa, miten sekä Kalle että hänen työkaverinsa Ville puhuttelevat majoittajapariskunnan osapuolia eri tavoin.

(13) Isännän kanssa Ville ja minä sinuttelimme, mutta emäntää teitittelimme, kutsuimme myös emännäksi. Eräänä iltana, olimmeko kortteeranneet viikon verran Urpulassa, kun syötyämme sanoin taas torpan vaimoa emännäksi, emäntä alkoi puhua naureskellen:

– Eikö sovita niin, että Kalle ja minä aletaan sinutella toisiaan. Lahtisen kanssa ruvetaan puhuttelemaan toisiaan etunimeltä. Minunkin kun on vaikeaa sanoa vanhempaa ihmistä sinuksi. Mutta Kallea olen parisen vuotta vanhempi.

Ville pyyhkäisi kämmenellään kaljunsä yli, naurahti ja sanoi:

– Tämä passaa. Nin ko Maija on jo kuullut, mää olen Ville. Tampereen rakennusväki kuttuu mua Rousto-Villeksi. Takanappäin! Ei monikaan sä päin pärstää.

(*Ratkaisujen aika*, 78.)

Siinä missä reissutöissä olevien rakennusmiesten on luontevaa puhutella yöpaikkansa isäntää sinutellen, emäntää he teitittelevät tai puhuttelevat 3. persoonassa. Emäntä on kuitenkin Kallen kanssa samaa ikäluokkaa, minkä perusteella hän ehdottaa sinunkaappoja Kallelle (*Eikö sovita niin, että Kalle ja minä aletaan sinutella toisiaan*).⁹ Käytösoppaiden mukaan sinunkaappojen tekeminen onkin nimenomaan naisen tehtävä, mikäli puhelukumppanit ovat suunnilleen samanikäisiä (ks. kootusti Lappalainen 2015, 75–80). Tästä periaatteesta on *Iijoki*-sarjassa muitakin esimerkkejä.

⁹ Villelle, joka on selvästi kaikkia muita vanhempi, emäntä sen sijaan ehdottaa etunimien käyttöä. Esimerkin perusteella syntyy kuva, että sinuttelu olisi vielä tuttavallisempi puhuteltutapa kuin etunimien käyttö, joka tarkoittanee tässä puhuttelua 3. persoonassa.

Sinuttelun ja teitittelyn lisäksi tuttavuuden astetta voi osoittaa myös nimen muodon valinnalla. Esimerkissä 14 ollaan armeijassa, jossa keittiölle on tullut uusi työntekijä.

- (14) Luhtarinne oli ainoa meistä keittiöpuolen miehistä, joka kutsui neiti Heinosta etunimeltä. Minä ja Reismaa sanoimme häntä Heinoseksi, joskus neidiksi. Keittiöhengettäremme puolestaan kutsui meitä kaikkia sukunimeltä.

Sirkka Heinosen tultua keittiöllemme ilmeni, että Luhtarinne oli paitsi innokas munaruokien valmistaja ja kelloseppä, myös naistenmies. Neiti Heinonen touhuili vasta toista päivää keittiöllämme, kun Luhtarinne sanoi neidin mentyä käymään toimistossa:

– Olen päättänyt alkaa seurustella Sirkkan kanssa.

(*Ukkosen ääni*, 546–547.)

Nimipuhuttelua on tutkittu suomen kielestä toistaiseksi vähän (ks. kuitenkin Seppänen 1989, 213–218; 1998, 95–107), mikä johtunee siitä, että nominaalinen puhuttelu on kaikkinen suomessa vähäistä (Yli-Vakkuri 2005, 195–197). Niinpä on niukasti tietoa siitä, miten nimen muoto vaihtelee puhuttelussa tilanteen ja puhuteltavan mukaan. Edeltävä katkelma osoittaa, että sukunimipuhuttelu on tässä kontekstissa normi, sopivan etäinen puhuttelu naispuolisen keittäjän ja armeijan miesväen välillä, samoin *neiti*, jonka voisi nyky-Suomessa tulkita loukkaavaksi (ks. Kolehmainen 2014, 268–270). Luhtarinne poikkeaa kuitenkin minäkertojan mukaan muista puhuttelemalla keittäjää etunimeltä. Selitys tälle poikkeukselle paljastuu, kun Luhtarinne kertoo Kallelle aikeensa: hän on päättänyt iskeä keittäjän.

Etunimeen liittyvä intiimiys käy ilmi myös työmaakontekstien puhuttelukuvauksista:

- (15) Anna laskeutuu kyykkysilleen halkopinon viereen ja alkaa nostella kaminapuita käsimitkalleen. Olen mestarina alkanut yleensä teitillä työmaillani naisia ja kutsua heitä sukunimeltä. Enkä ole ainoa rakennusmestari, joka näin tekee. Olin ehtinyt rakennustyömailla seka- ja kirvesmiehenä työjellesäni kuulla:

– Pomo taitaa paneskella tuota naista työmaan ulkopuolella. Kovin, meinaan, puhuttelevat toisiaan etunimeltä.

(*Hyvästi, Iijoki*, 64.)

Jo edellä on käynyt ilmi Kallen periaate teitillä rakennustyömaiden naistyöntekijöitä. Esimerkki 15 kytkee teitittelyn ja sukunimen käytön eksplisiittisesti yhteen ja antaa samalla selityksen sille, miksi rakennusmestarit puhuttelevat naisia muodollisemmin kuin miehiä: epämuodollisempi puhuttelu tulkitaan merkiksi intiimistä suhteesta osapuolten välillä. Tässä suhteessa puhuttelukoodisto lienee muuttunut. Toisaalta on kiinnostavaa, että Leena Lehtolaisen ja Matti Yrjänä Joensuun dekkareissa poliisien keskinäiset puhuteltavat vaihtelevat osapuolten sukupuolen mukaan. Ristiluoma (2006, 144–145) tulkitsee näitä eroja siten, että naispoliisi ei puhuttele etunimellä mieskollegoitaan välttääkseen vaikutelman ei-ammattillisesta suhteesta.

5.3 Hierarkiaerot

Nyky-Suomessa vain harvoja hierarkiaeroja ilmennetään puhuttelulla. Toisin kuin monissa muissa Euroopan maissa, Suomessa ei ole tapana teitillä tai puhutella titteillä esimerkiksi esihenkilöitä (vrt. Clyne ym. 2009, 100–107; Isosävi–Lappalainen 2015b). Vaikka *Iijoki*-sarjassa sinuttelu on normi rakennustyömailla eri tehtävissä toimivien välillä (esim. 9), monissa muissa suhteissa hierarkiaeroa ilmennetään puhuttelulla, kuten tuohon aikaan oli tapana (ks. Paunonen 2010, 342–345). Armeijassa hierarkkisuus ja tarkat puhuttelusäännöt ovat voimassa edelleen¹⁰, mutta menneestä kertoo se, että sotilasarvot (*pioneeriluutnantti*) säätelevät puhuttelua myös siviilissä, seuraavassa esimerkissä rakennustyömaalla.

- (16) Parvesta lähtee minua kohti keskikokoinen, pian ikäpuolelle kääntyvä mies musta kumisadetakki yllään. Mies sanoo:

– Minä olen pioneeriluutnantti. Että eiköhän hommat hoitune.
 – Ilman muuta sillon räjäytystyöt tapahtuvat, sanon. – Ottasin nimen vihkooni.
 – Kärkelä, Mikko.

Iän puolesta sinuttelisin miestä, mutta upseerin arvo káskee minut sanomaan:

– Teijän nimi tuli vihkoon ja tunnit rupejaa juoksemaan. Jouvutta outtamaan sen aikaa, kun saan nimet kirjoin ja työt alakuun. Ruppean sitte teijän kansa suunnittelemaan räjäytyshommia.

(*Pato murtuu*, 169.)

Kalle on esimiesasemassa toimiessaan rakennusmestarina. Sekä asema että vähäinen ikäero mahdollistaisivat sinuttelun, mutta sotilasarvo kumoo ikäkriteerin ja saa hänet teitittelemään (*teijän, jouvutta*) miestä, jonka hän palkkaa työhön.

Romaanisarjasta käy toistuvasti ilmi, että Kalle kokee kiusalliseksi, jos häntä puhutellaan muodollisesti ja puhekumppani asettaa hänet ylempään asemaan. Kallen kiusaantuneisuuden tunne nousee esiin etenkin työelämässä mutta myös armeija-aikana, kun hän toimii talousaliupseerina vankileirillä. Leirillä hän ystävystyy muutaman vangin kanssa ja yrittää ehdottaa sinunkauppoja ja etunimen käyttöä, mutta vangit eivät tähän suostu. Seuraava keskustelu käydään saunan lauteilla Kallen ja Jussi Pyy -nimisen vangin kesken:

- (17) Tunnen etten osaa sanoa Pyylle mitään. Vain sen minkä olen sanonut jo kymmeniä kertoja:
 – Puhuttele, helekkarissa, minnua etunimeltä! Lopultahi...! Kun joskus siviilissä satutaan nokatusten Jyväskylässä, ihmiset erehtyy luulemaan, että olen joku isohi herra, kun puhuttelet minnua sukunimellä.

¹⁰ <https://intti.fi/tulevalle-varusmiehelle>

– On toinen asia, jos siellä tavataan. On parempi vartiopäällikön ja toisten vankien vuoksi puhutella esimiestään niin kuin ohjesäännöt käskää.

(*Tammerkosken sillalla*, 201.)

Kalle kokee kiusalliseksi, kun Jussi puhuttelee häntä sukunimellä ja teititellen (ei ilmene tästä esimerkistä), ja vetoaa siihen, että ulkopuolisten silmissä tämä asettaa hänet ongelmalliseen asemaan. Kiusaantuneisuus juontunee Kallen köyhästä taustasta. Ylönen (2022, 164) näkee kirjailijan perheen köyhyiden aiheuttaneen häpeää ja itsetunto-ongelmia, mikä voi osaltaan selittää myös fiktiivisen Kallen kiusaantuneisuutta, jos häntä puhutellaan ylöspäin. Vankileirin talousaliupseerina Kalle on ristiriitaisessa asemassa: hänen on noudatettava sääntöjä, jotka kieltävät kaverilliset suhteet vankien kanssa, mutta yhteisen arjen myötä hänessä herää sääli heitä kohtaan.¹¹ Esimerkissä 17 vanki vetoaa siihen, että leirillä on toimittava sen sääntöjen mukaan, mutta jättää avoimeksi, miten toimisi siviilissä. Kalle pyytää Jussia puhuttelemaan itseään edes saunareissun ajan tuttavallisemmin, mutta dialogi osoittaa, että sinutteluun tai etunimen käyttöön tämä ei lähde, vaan puhuttelee Kallea 3. persoonassa sukunimeä käyttäen (esim. *Kyllähän Pääatalokin tietää*).

Työpaikan ja armeijan hierarkian lisäksi statusero voi liittyä koulutukseen tai puhutteltavan sukutaustaan (”Koska olin kuullut Heimo Kokon olevan tällaisen mahtimiehen pojan, olin häntä alkuun teititellyt.”, *Tammerkosken sillalla* s. 141). Sinuttelu ja etunimen käyttö puolestaan tulkitaan merkeiksi osapuolten välisestä tuttuudesta ja jonkinlaisesta tasaveroisuudesta:

- (18) Kuulin ja näin rapparin olevan Rantasen läheinen tuttava. Sen lisäksi, että Rantanen sinutteli rapparia ja rappari puhutteli johtajaa etunimeltä, sanoivat korvani heillä olevan yhteisiä rakennusmestarituttavia.

(*Reissutyössä*, 432–433.)

5.4 Alueellinen tausta

Puhuttelutapoja kommentoidaan *Iijoki*-sarjassa myös suhteessa puhuttelijoiden alueelliseen taustaan. Sinuttelu liitetään toistuvasti karjalaisuuteen, kun taas minäkertoja kommentoi teitittelyä ja varsinkin sinuttelun ja teitittelyn kierteilyä moneen otteeseen nimenomaan kotiseutunsa, tekoelkoston tapana. Nämä kommentit saavat tukea aiemmasta tutkimuksesta, sillä Oulun läänin kuulunut Koillismaa on niitä alueita, joilla sinutteluun on suhtauduttu varauksellisemmin ja joilla etenkin lähipiirin teitittely on ollut tavallisempaa kuin useimmilla muilla Suomen alueilla (Paunonen 2010, 353–357, 360). Esimerkissä 19 Kalle on vaimonsa Lainan kanssa käymässä kesälomalla Taivalkoskella.

¹¹ Pääatalo kirjoittaa Kannaksen Siiranmäen vankileirin talousaliupseerina kokemastaan säälintunteesta *Nälkämäki*-romaanissaan (1967), joka ei kuulu *Iijoki*-sarjaan ja jossa päähenkilönä on Pääataloa monella tavalla muistuttava Matti Lieko. Kirjailija nivoo romaanin tapahtumat mukaan *Iijoki*-sarjaan.

- (19) Kun korviketta juodessamme jatkoimme porinointia, alkoi Paavo tapansa mukaan puhua ”leikin päälle assiata”. Koska selkosissamme oli opetettu lapsia puhuttelevaan vanhempia ihmisiä teiksi, olin hieman kiusallisessa välikädessä. Toisaalta olin oppinut sotien ja välirauhan aikana kaverijoukossa sinuttelevaan – isäkseni sopivia reserviläisiä myöten – kaikkia muita paitsi upseereita ja kunniankipeitä kantapeikkoja ja nyt siviilissä jopa Pahan-Paavon ikäisiä työkavereitani. Olin ollut armeijan kavereitteni mielestä taitava selkostemme sinuttelun ja teitittelyn välimuodon käyttelijä. Olin joskus pelleillessäni sillä tavalla puhunut ja puhutellut armeijassa kavereitani. Kuitenkin Paavaa minun oli vaikeaa näin puhutella – kai Paavonkin mielestä, koska hän sanoi:

– Ei minussa kahta ole. Onhan sulla jo mulukun niskassa täysi parta, niin että puhutte vain Pahaksi-Paavoksi. Isä-Herkko on puhunu, että hän ei enää sottain alla pärjänny sulle pahastikkaa työhommista, että kyllä sinut jo miehisten miesten kastiin hyväksytään...

Mielessäni ehti käväistä, että harvemmin lienee sinunkauppoja tehty Pahan-Paavon mitoilla. Mutta ei mies olisikaan ollut Paha-Paavo, jos olisi puhunut ja käyttäytynyt kuten tusina-Paavot.

(*Nuorikkoa näyttämässä*, 474–475.)

Nuorikkoa näyttämässä -romaanissa Kalle on mennyt vastikään naimisiin ja kaupunkilaistunut, ja hän matkustaa kesälomallaan vaimonsa kanssa Taivalkoskelle. Minäkertoja kuvailee, miten hän ajautuu hankalaan tilanteeseen, kun on tietoinen oman kotiseutunsa puhuttelunormeista mutta tottunut poissa ollessaan toisenlaiseen puhuttelutapaan niin sota-aikana armeijassa kuin kaupungissa työelämässä. Kalle kuvataan teossarjassa toistuvasti *koti-ikäväiseksi*, mutta hän kuitenkin juurtuu sotien jälkeen Tampereen seudulle. Ennen sotia Kalle identifioituu vahvasti koillismaalaiseksi, mutta etenkin sota-ajan ja kouluttautumisen mukanaan tuomat muutokset vaikuttavat siihen, että suhde kotiseutuun muuttuu. Keskimaan (2022, 67) mukaan Kalle asemoituu kotiseutunsa puhujayhteisön ulkopuolelle *Iijoki*-sarjan päättävässä *Pöyhökanto Iijoen törmässä* -teoksessa. Asetuttuaan asumaan perheineen pysyvästi Tampereelle hän kokee irrottautuneensa lopullisesti syntymäseudustaan (ks. myös Keskimaa 2018b, 15). Tarkastelemassamme esimerkissä sekä teitittely että puhuttelun valinnan kiertely kuvataan selkosten tavaksi. Paha-Paavo päästää Kallen pinteestä ja tarjoaa sinunkauppoja vedoten siihen, että Kalle on kasvanut mieheksi ja on siten tasaveroinen keskustelukumppani.

5.5 Toisen osapuolen puhuttelutapa

Kallella on puhutteluperiaatteita, joita hän noudattaa tilanteesta riippumatta, mutta romaanisarjassa on myös esimerkkejä, joissa tilanteiset tekijät, kuten toisen osapuolen käyttämä puhuttelutapa, ohjaavat valintaa. Tällaiset esimerkit liittyvät lähes aina sinuteluun. Metakielisen kommentoinnin voikin tulkita siten, että ilman puhekumppanin aloitetta Kalle olisi päätynyt teitittelyyn; normista poikkeaminen motivoi puhuttelun

kommentointia. Seuraavassa katkelmassa (esim. 20) Kalle tapaa ensi kertaa kollegansa, jonka hän on tarkistanut olevan vain hieman itseään vanhempi. Toisen selkeä valinta sinutella suoraan saa Kallen valitsemaan symmetrisen puhuttelutavan:

- (20) Olin katsonut eilen illalla ennen nukkumaan menoamme Rakentajain Kalenterista ja nähnyt Reino Salmelan olevan minua kuutisen vuotta vanhempi. Rakennusmestariksi hän oli valmistunut kuusi vuotta minua ennen. Koska Salmela alkoi heti sinutella, otan saman puhuttelutavan.

(Iijoelta etelään, 657–658.)

Hetkeä aiemmin Kalle on kuitenkin vielä teititellyt Salmelaa, kun hän on esittäytynyt tälle: ”Olen Pääatalo. Rantanen sano puhuneesa minusta *teille*.”

Myös tavat, joilla Kallea itseään puhutellaan, voivat vaihdella tilanteen mukaan. Esimerkki 23 kuvaa Kallen jännitteistä suhdetta tamperelaiseen työtoveriinsa Ville Lahtiseen eli Rousto-Villeen, joka on taitava mutta omapäinen kirvesmies ja joka auttaa Kallea etenemään oppipojasta kirvesmieheksi ja lopulta rakennusmestariksi saakka (ks. Mantila ym. 2022, 77).

- (21) Odotin Villen yrittävän nöyryyttää minua työssä – ei ruhomalla tehtävässä, sillä sellaisen yrityksen kaverini oli jo nähnyt turhaksi, vaan määräämällä minut tekemään niin vaativaa hommaa, että joutuisin tunnustamaan osaamattomuuteni. Sellaista tosin olisi ollut tällä työmaalla vaikea keksiä, eikä Ville nyt tätä useamman kerran minua kohtaan käyttämäänsä pudotuskeinoa edes yrittänyt. Murjotti vain puhumattomana ja kuurona ensimmäisen päivän, ja vietti lähes samassa henkisessä tilassa myös seuraavan yönseudun Urpulassa. Kun en kiirehtinyt toisenakaan työpäivänämme käyttämään Pikku-Jussan herättelykeinoa, alkoi Ville jo iltapuolella urahdella työasioista. Seuraavana yönseutuna Urpulassa ja sen jälkeisenä päivänä työmaalla Ville kutsui minua sukunimeltäni. Taikka jo loppupäivästä etunimeltäni. Tulevan yönseudun aikana minusta tuli jälleen kerran Kallu.

(Ratkaisujen aika, 288.)

Kalle tekee katkelmassa havaintoja siitä, miten häntä puhutellaan. Esimerkistä ilmenee havainnollisesti, miten Villen käyttämät nimipuhuttelut asettuvat hierarkiaan: sukunimestä voidaan siirtyä etunimeen ja siitä vielä tuttavallisempaan lempinimeen, Kallen tapauksessa *Kalluun*. Nimivariantin valinta heijastaa Villen mielialoja ja sitä, miten hän haluaa asemoitua suhteessa Kalleen.

Puhutteluvalinnan kommentointi voi liittyä myös siihen, että toinen osapuoli tekee epäodotuksenmukaisen valinnan. Tästä on kyse, kun Kalle tapaa vuosien jälkeen piiri-päällikkö Oksan, jonka kanssa hän on ollut samaan aikaan rintamalla (esim. 22).

- (22) Käsitän olevani Oksalle kaikkea muuta kuin tervetullut asiakas. Jo siksikin, että hän on minua teititellyt. Ensimmäisen kerran elämässään! Minä olin puhutellut Oksaa teiksi poikasena ja vielä nuorukaisena, niin

kuin selkosissamme lapset ja nuoret teitittelevät vanhempia ja etenkin herraskaisia ihmisiä. Sotahommissa olimme puolin ja toisin sinutelleet.

(*Pohjalta ponnistaen*, 422.)

Kalle on nuoruudessaan teititellyt Oksaa tämän iän ja aseman puolesta, mutta sota-aika on lähentänyt heidät sinutteluväleihin. Kalle empii tälläkin kertaa, miten itse puhutteli ja tervehtisi Oksaa. Hän hämmentyy ja salaa raivostuu, kun Oksa ei osoita millään tavalla tuntevansa häntä vaan kohtelee häntä virallisen etäisesti, vaikka he ovat olleet perhetuttuja pitkään. Kalle lähestyy piiripäällikkö Oksaa alisteisessa asemassa, koska hän pyytää tältä töitä ja työnhakijoita on sotien jälkeen Tampereella yli tarpeen. Tilanne on keskustelun molemmille osapuolille ilmeisen kiusallinen, ja hierarkiassa ylempänä oleva Oksa etäännyttää Kallea itsestään muun muassa teitittelyllä (ks. myös Lappalainen 2006, 272–274; 2015, 92–94).

Pelkästään se, että puhuttelija tekee normista poikkeavia valintoja, riittää metakielisen kommentin pontimeksi. Puhekkumppanin nimen toistaminen ei ole suomalaiselle puhekulttuurille tyyppillistä, joten tällainen tapa ymmärrettävästi kiinnittää kuulijan huomiota. Seuraavassa esimerkissä minäkertojan kommenttia edeltää näyte tavasta, jolla insinööri Silejärvi puhuttelee Kallea yksikön 3. persoonassa käyttäen tämän sukunimeä samassa virkkeessä kahteen kertaan.

- (23) – Ei Päätalon saa tästä närkästyä. Katsoin vaan asialliseksi – kuten sanoin – informoida Päätaloa huhuista...

Insinööri Sileharjun tapa puhua ei ollut minunkaan, karskiin kielenkäyttöön tottuneen korvalle läyryämistä – tosin käväisi joskus niillä rajoilla! Insinöörillä oli tapana puhuessaan usein toistaa keskustelukumppaninsa sukunimi. Niinpä hän aina kanssani puhuessaankin löysi tiheään rakosia, joissa lausui sukunimeni. Olin ollut pienen ikäni tyytymätön sukunimeeni, nuoruudessani jopa sitä häpeillyt. Kuitenkin Uusbetoni Oy:n työni aikana olin alkanut tuntea lähes ylpeyttä siitä, että köyhät vanhempani olivat pystyneet minulle siirtämään edes hyvän sukunimen. Insinööri Sileharjun suusta tuli Päätaloulo ulos niin kauniin sointuisena, että en voinut olla siihen ihastumatta...

(*Oman katon alle*, 433.)

Kuten kommentointi paljastaa, Kalle kokee tämän poikkeavan tavan myönteisenä. Aiemmat tutkimukset osoittavat, että nimipuhuttelu jakaa nykysuomalaisten mielipiteitä. Esimerkiksi etunimen käyttö voidaan kokea tungettelevana tai muuten ärsyttävänä¹², mutta osa tulkitsee nimen käytön tuovan puhutteluun positiivisella tavalla henkilökohtaisen

12 *Iijoki*-sarjasta löytyy myös esimerkki, jossa jatkuva sukunimen toistelu ärsyttää Päätalouloa. ”Jälleen minua alkaa ärsyttää. Jo sekin, kun Onki käyttää lähes joka lauseessaan sukunimeäni.” (*Pohjalta ponnistaen*, 436–437.) Kallen keskustelukumppanina on tuolloin Siiranmäen vankileirin entinen vankeusvanki Aukusti Onki, joka kuvataan koston uhoavaksi purnariksi.

sävyn. (Ks. Isosävi–Lappalainen 2015a.) Esimerkin tilanteessa nimen käyttö imartelea Kallea todennäköisesti siksi, että hän kuulee sen arvostamansa henkilön suusta.

6 Päätelmät

Tässä artikkelissa olemme tarkastelleet puhuttelutapojen kommentointia Kalle Pääatalon *Iijoki*-sarjassa. Tutkimus on nostanut esiin sinänsä tuttuja ilmiöitä sosiaalisten muuttujien ja erilaisten tilannetekijöiden vaikutuksesta puhuttelutapojen vaihteluun. Uutta ei siis ole varsinaisesti se, että esimerkiksi puhekkumppanien ikäerolla ja sukupuolella tai statuksella on vaikutusta puhuttelutavan valintaan, vaan se, miten näitä tekijöitä kommentoidaan ja miten kommenteilla kuvataan Kallen sosiaalisia suhteita ja niissä tapahtuvia muutoksia. Tämän tutkimuksen erityislaatuisuus liittyy siihen, että artikkelimme kuvaa puhuttelukäytänteitä kokonaisen kielielämäkerran näkökulmasta, pitkittäisesti usean vuosikymmenen ajalta ja erilaisten sosiaalisten tilanteiden ja suhteiden kannalta. Mitään vastaavanlaista tutkimusta ei tietääksemme ole tehty.

Romaanisarja ei kuvaa vain Kallen sosiaalista nousua vaan laajemminkin suomalaisen yhteiskunnan murrosta 1900-luvun alun maalaisyhteisöistä urbaanistuvaksi yhteiskunnaksi (Saviniemi–Mantila 2022, 9). Vaikka autofiktiivisen *Iijoki*-sarjan metakielisten kommenttien ja puhuttelun representoinnin ei voikaan ajatella suoraan heijastavan historiallista todellisuutta vaan teossarja luo todellisuutta myös itse, sen voi silti nähdä valottavan aikansa suomalaista puhuttelukulttuuria. Tätä perustelemme sillä, että se tieto, joka on saatavilla 1900-luvun alkupuolen puhuttelukäytänteistä, on sopusoinnussa *Iijoki*-sarjasta välittyvän kuvan kanssa (ks. esim. Yli-Vakkuri 1989, 2005; Paunonen 2010; Lappalainen 2015). Lisäksi Pääatalon teoksia on kaikkineen pidetty aikansa kielenkäytön ja sen kommentoinnin osalta varsin realistisina (ks. Mantila ym. 2022).

Puhuttelun tutkimuksessa on suosittu viime vuosina autenttisten vuorovaikutustilanteiden tutkimusta, ja tällaiselle tutkimukselle onkin ollut tarvetta (esim. Norrby–Wide 2015; Kluge–Moyna 2019). Näiden tutkimusten rajoituksena on kuitenkin usein aineiston rajoittuminen tiettyyn ajankohtaan.¹³ Toisesta suunnasta lähestyen voidaan todeta, että tähänastisessa sosiolingvistisessä reaaliaikatuksessa huomio on ollut ensisijaisesti fonologisissa ja morfologisissa piirteissä (esim. Mustanoja 2011; Kuparinen 2021). Puhuttelun kaltaisiin pragmaattisiin piirteisiin on vaikea päästä käsiksi, koska aineistona on käytetty haastatteluja, joissa haastateltava harvoin puhuttelee ketään. Niinpä tutkimuksemme on reaaliaikatuksensa kentässä uusi avaus niin aineistonsa kuin tutkimuskohteensa puolesta.

Iijoki-sarjassa puhuttelutapojen kommentointi osoittaa, että lapsuudessa iskostetut puhuttelunormit ovat juurtuneet sen päähenkilöön Kalleen syvästi. Normeista tärkein on

13 Poikkeuksena voi kuitenkin mainita historiallisiin kirjeaineistoihin perustuvat tutkimukset, joissa on päästy tarkastelemaan sitä, miten puhuttelutavat ovat muuttuneet vuosikymmenten kuluessa kirjeenvaihtosuhteissa (Nevala 2004).

vanhempien ihmisten teitittely – tai ainakin se, ettei vanhempaa ihmistä sovi sinutella. Teitittelyyn ja sinutteluun kytkeytyy myös se, mitä nimen muotoa on sopivaa käyttää. Läpi elämänsä Kalle peilaa omia ja muiden tekemiä puhutteluvalintoja näitä kotiseutunsa normeja vasten. Armeijan tittelipuhuttelu vaatii maalaispojalta opettelua, ja työelämässä hän ottaa mallia arvostamistaan ammatillisista omaksumalla sinuttelun pääasialliseksi puhuttelutavaksi, josta kuitenkin poikkeaa naisten ja ikääntyneiden työntekijöiden kohdalla. Suoran puhuttelun välttelyn, johon liittyy usein *se*-pronominin käyttö puhuteltavaan viittaamassa, Kalle liittyy aina omaan kotiseutuunsa, tekoselkosiinsa. Tätä puhetapaa hän ilmaisee myöhemmin vieroksuvansa. Hankaluuksia aiheuttavat tilanteet, joissa esimerkiksi ikäero ja puhuteltavan status vetävät vastakkaisiin suuntiin tai aika on muuttanut ihmissuhteita. Tämä käy ilmi, kun Kalle palaa kotiseudulle arnostettuna rakennusmes-tarina, jota paikalliset eivät osaa enää sinutella.

Samoin kuin Päätalo kuvaa Kallen ja Lainan suhdetta hienovaraisesti murteenkäyttöä kommentoimalla (ks. Keskimaa 2013), puhuttelumuuotojen kommentointi tuo monisyisesti esiin Kallen suhteita lukuisiin teossarjan henkilöhahmoihin. Erityisen kiehtovia ovat ne henkilöhahmojen väliset suhteet, joissa tapahtuu muutoksia. Näitä muutoksia kuvataan myös puhutteluvalintojen kautta. Niinpä tutkimuksemme täydentää aiempaa Päätalo-tutkimusta ja syventää entisestään Kallen kielielämäkertaa (ks. Keskimaa 2018a). Puhutteluvallinat ilmentävät erityisesti puhekumppanien läheisyyttä ja etäisyyttä, heidän suhteissaan tapahtuvia pysyviä tai tilapäisiä muutoksia sekä suomalaisessa yhteiskunnassa vallinneita normeja ja niissä ilmenevää variaatiota. Näitä päätelmiä tehdessämme olemme nojautuneet sekä aiempaan puhuttelututkimukseen että *Iijoki*-sarjasta tehtyyn tutkimukseen.

Tutkimuksellamme on myös rajoituksensa. On esimerkiksi muistettava, että valitsemamme tarkastelutapa jättää pimentoon sellaiset puhuttelukäytänteet, joita ei ole kommentoitu niillä hakusanoilla, joilla olemme aineistomme koonneet. Hakusanoja valitessamme olemme kuitenkin nojautuneet romaanisarjan tuntemukseen ja aiempaan puhuttelututkimukseen. Näkökulmamme on rajallinen myös sen suhteen, mitkä henkilösuhteet ovat tarkastelun kohteena. *Iijoki*-sarjassa sivuhenkilöitä on jopa parituhatta, mutta tämä tutkimus tuo valokiilaan ainoastaan ne, joiden suhteen päähenkilö Kalle joutuu pohtimaan omia puhuttelukäytänteitään tai kiinnittää huomiota muiden epäodotuksenmukaisiin tapoihin. Vain tällaiset suhteet nousevat esiin minäkertojan kommentissa tai dialogissa.

Tässä artikkelissa päähuomio on ollut puhuttelun kommentoinnissa, ei ensisijaisesti siinä, miten romaanisarjan henkilöhahmot puhuttelevat dialogissa toisiaan, mikä ansait-sisi aivan oman tutkimuksensa. Aineisto on sikäläkin kiinnostavaa, että vain harvoista *Iijoki*-sarjan kuvaamista vuorovaikutustilanteista on tutkimusta juuri puhuttelun näkökulmasta ja varsinkaan sarjan kuvaamalta ajanjaksolta eli 1920–1950-luvuilta. Toisaalta useissa artikkelimme esimerkeissä kommentoidut puhutteluvalinnat ovat olleet nähtävillä ja olemme tarkastelleet myös näitä puhuttelun konkreettisia ilmenemismuotoja ikään kuin sivutuotteena. Laaja romaanisarja tarjoaa eittämättä vielä lukemattomia mahdollisuuksia jatkaa puhuttelun tutkimusta.

Lähteet

Aineslähteet

Oulun yliopisto (2019). *Iijoki, Oulun yliopiston Päätalo-kokoelma*, Kielipankki Korp -versio [tekstikorpus]. Kielipankki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:lb-2019102101>.

Muut lähteet

- AINIALA, TERHI – SAARELMA, MINNA – SJÖBLOM, PAULA (toim.) 2008: *Nimistöntutkimuksen perusteet*. Tietolipas 221. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- ASIKAINEN, ANNIINA 2018: ”Et kyl mä nyt uskosin et mun puheesta niinku tolkun saa ja sehän nyt pitäis riittää” – kieli ja kieliasenteet työelämässä. Suomen kielen pro gradu tutkielma. Helsingin yliopisto.
- CLYNE, MICHAEL – NORRBY, CATRIN – WARREN, JANE 2009: *Language and human relations. Address in contemporary language*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511576690>
- ETHELBA, HAMZA 2015: Using address terms in showing politeness with reference to their translation from Arabic to English. *International Journal of Comparative Literature & Translation Studies* 3 (3), 27–37. <https://doi.org/10.7575/aiac.ijclts.v3n.3p.27>
- FREMER, MARIA 2018: *Tilltal i reklamfilm. Du-reformen i ett historiskt perspektiv*. Helsingfors universitet, Helsingfors. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-4629-8>
- HAVU, EVA – ISOSÄVI, JOHANNA – LAPPALAINEN, HANNA 2014: Les stratégies d’adresse en finnois: comparaison entre deux types de corpus oraux institutionnels. CATHERINE KERBRAT-ORECCHIONI (toim.): *L’adresse dans les langues européennes*, 303–336. Publication Chambéry, Chambéry.
- HIPPI, KAARINA – LAPPALAINEN, HANNA 2020: Vanhuus ja puhuttelu. KAARINA HIPPI, CAMILLA LINDHOLM ja ANNE MÄNTYNE (toim.): *Vanhuus ja kielenkäyttö*, 109–144. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- ISOSÄVI, JOHANNA – LAPPALAINEN, HANNA 2015a: First names in Starbucks. A clash of cultures? CATRIN NORRBY ja CAMILLA WIDE (toim.): *Address practice as social action*, 97–118. Palgrave Macmillan, London. <https://doi.org/10.1057/9781137529923>
- (toim.) 2015b: *Saako sinutella vai täytyykö teititellä? Tutkimuksia eurooppalaisten kielten puhutelukäytännöistä*. Tietolipas 246. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- JANATUINEN, Jenni 2005: *Miehenkuva*. Johnny Kniga, Helsinki.
- JANTUNEN, JARMO 2009: Ei pelkästään mielikuvituksen puutteen vuoksi. Kieliaineistojen systemaattinen käyttö kielentutkimuksessa. *Virittäjä* 113 (1), 101–113.
- JAWORSKI, ADAM – COUPLAND, NIKOLAS – GALASIŃSKI, DARIUSZ (toim.) 2004: *Metalanguage. Social and ideological perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin. <https://doi.org/10.1515/9783110907377>
- KESKIMAA, SARI 2013: Murteenkäytön funktiot parisuhteen kuvauksessa Kalle Päätalon Iijoki-sarjassa. *Virittäjä* 117 (4), 494–523.
- 2018a: *Iijoki-sarja kielielämäkertana*. Acta Universitatis Ouluensis B, Humaniora 165. Oulu: Oulun yliopisto. <http://urn.fi/urn:isbn:9789526220536>
- 2018b: Päähenkilön kielellinen asemoituminen Iijoki-sarjassa. Väitöskirjan osajulkaisu. *Virittäjä*, 123 (1). <https://doi.org/10.23982/vir.77272>
- 2022: *Iijoki-sarja – kielentutkijan aarreaitta*. MAIJA SAVINIEMI (toim.): *Kalle Päätalon tutkijoiden silmin*, 53–76. Tietolipas 271. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <https://doi.org/10.21435/tl.271>
- KLUGE, BETTINA 2019: On translating pronominal and nominal terms of address. State of the art and future directions. BETTINA KLUGE ja MARÍA IRENE MOYNA (toim.): *It’s not all about you. New perspectives on address research*, 47–73. Topics in Address Research 1. John Benjamins, Amsterdam. <https://doi.org/10.1075/tar.1>
- KLUGE, BETTINA – MOYNA, MARÍA IRENE (toim.) 2019: *It’s not all about you. New perspectives on address*

- research. Topics in Address Research 1. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam. <https://doi.org/10.1075/tar.1>
- KOIVISTO, AINO 2013: Katkelmallisuus ja affekti. Kolme pistettä dialogissa. AINO KOIVISTO ja ELISE NYKÄNEN (toim.): *Dialogi kaunokirjallisuudessa*, 153–182. Tietolipas 242. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KOLEHMAINEN, TARU 2014: *Kielenhuollon juurilla. Suomen kielen ohjailun historiaa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KS = *Kielitoimiston sanakirja*. 2022. Helsinki: Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 35. URN:NBN:fi:kotus-201433. Saatavissa <https://www.kielitoimiston-sanakirja.fi>. Päivitetty 10.11.2022 [viitattu 28.11.2022].
- KUPARINEN, OLLI 2021: *Muutoksen mekanismit. Kolmen aikapisteen reaaliaikatu tutkimus Helsingin puhekielestä*. Tampereen yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-03-1990-8>
- LAIPPALA, VERONIKA – PALANDER-COLLIN, MINNA 2020: Korpusaineistot. MILLA LUODONPÄÄ-MANNI, MARKUS HAMUNEN, REETTA KONSTENIUS, MATTI MIESTAMO, URPO NIKANNE ja KAIUS SINEMÄKI (toim.): *Kielentutkimuksen menetelmiä I–IV*, 460–486. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1qp9hgb.17>
- LAPPALAINEN, HANNA 2006: *Mie vai mää, sinä vai te?* Virkailijoiden kielelliset valinnat itseen ja vastaanottajaan viitattaessa. MARJA-LEENA SORJONEN ja LIISA RAEVAARA (toim.): *Arjen asiointia. Keskusteluja Kelan tiskin äärellä*, 241–284. Tietolipas 210. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- LAPPALAINEN, HANNA 2015: *Sinä vai te vai sekä että?* Puhuttelukäytännöt suomen kielessä. JOHANNA ISOSÄVI ja HANNA LAPPALAINEN (toim.): *Saako sinutella vai täytyykö teititellä? Tutkimuksia eurooppalaisten kielten puhuttelukäytännöistä*, 72–104. Tietolipas 246. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- MANTILA, HARRI – KESKIMAA, SARI – SAVINIEMI, MAIJA 2022: Rousto-Ville – mies ja murre. MAIJA SAVINIEMI (toim.): *Kalle Pääntalo tutkijoiden silmin*, 77–96. Tietolipas 271. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <https://doi.org/10.21435/tl.271>
- MIELIKÄINEN, AILA – PALANDER, MARJATTA 2014: *Miten suomalaiset puhuvat murteista? Kansanlingvistinen tutkimus metakielestä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- MOILANEN, ANNI 2016: *Puheenomaisuuden ja henkilökuvausten rakentuminen Pirkko Saision Betoniyöromaanin dialogissa*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto.
- MUSTANOJA, LIISA 2011: *Idiolekti ja sen muuttuminen. Reaaliaikatu tutkimus Tampereen puhekielestä*. Acta Universitatis Tamperensis 1605. Tampere. <https://urn.fi/urn:isbn:978-951-44-8417-9>
- NEVALA, MINNA 2004: *Address in early English correspondence. Its forms and socio-pragmatic functions*. Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki. Tome LXIV. Helsinki.
- NIEDZIELSKI, NANCY – PRESTON, DENNIS R. 2000: *Folk Linguistics*. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 122. Mouton de Gruyter, Berlin. <https://doi.org/10.1515/9783110803389>
- NISCHIK, REINGARD M. 1997: Nomenclatural Mutations. Forms of Address in Margaret Atwood's Novels. *Orbis Litterarum* 52, 329–351. <https://doi.org/10.1111/j.1600-0730.1997.tb00034.x>
- NORRBY, CATRIN – SCHÜPBACH, DORUS – HAJEK, JOHN – KRETZENBACHER, HEINZ L. 2019: Introductions at international academic conferences. Address and naming in three national varieties of English. BETTINA KLUGE ja MARÍA IRENE MOYNA (toim.): *It's not all about you. New perspectives on address research*, 375–395. Topics in Address Research 1. John Benjamins, Amsterdam. <https://doi.org/10.1075/tar.1>
- NORRBY, CATRIN – WIDE, CAMILLA (toim.) 2015: *Address practice as social action*. Palgrave Macmillan, London. <https://doi.org/10.1057/9781137529923>
- NORRBY, CATRIN – WIDE, CAMILLA – NILSSON, JENNY – LINDSTRÖM, JAN 2015: Address and interpersonal relationships in Finland-Swedish and Sweden-Swedish service encounters. CATRIN NORRBY ja CAMILLA WIDE (toim.): *Address practice as social action*, 75–96. Palgrave Macmillan, London. <https://doi.org/10.1057/9781137529923>
- NUOLIJÄRVI, PIRKKO – LIISA TIITTULA 2001: *Rakas Tarja ja hyvä ystävä*. Puhuttelu minän ja sosiaalisten suhteiden esittämisen keinoina televisiokeskustelussa. *Virittäjä* 105 (4), 580–601.

- PAUNONEN, HEIKKI 2010: Kun Suomi siirtyi sinutteluun. Suomalaisten puhuttelutapojen murroksesta 1970-luvulla. HANNA LAPPALAINEN, MARJA-LEENA SORJONEN ja MARIA VILKUNA (toim.): *Kielellä on merkitystä. Näkökulmia kielipolitiikkaan*, 325–368. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- RISTILUOMA, JOHANNA 2006: *Puhuttelu Leena Lehtolaisen ja Matti Yrjänä Joensuun dekkarien dialogeissa – ”Älä kundi aliarvioi tytön älyä”*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Tampereen yliopisto.
- SAVINIEMI, MAIJA – MANTILA, HARRI 2022: Johdanto. Miksi Päätalo-tutkimusta nyt? MAIJA SAVINIEMI (toim.): *Kalle Päätalo tutkijoiden silmin*, 7–19. Tietolipas 271. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <https://doi.org/10.21435/tl.271>
- SEPPÄNEN, EEVA-LEENA 1989: Henkilöön viittaaminen puhetilanteessa. AULI HAKULINEN (toim.): *Suomalaisen keskustelun keinoja I*, 195–222. Kieli 4. Helsingin yliopiston suomen kielen ja kotimaisen kirjallisuuden laitos.
- SEPPÄNEN, EEVA-LEENA 1998: *Läsnäolon pronominit*. Tämä, tuo, se ja hän viittaamassa keskustelun osallistujaan. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- TIITTULA, LIISA – NUOLIJÄRVI, PIRKKO 2013: *Puheen illuusio suomenkielisessä kaunokirjallisuudessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- VECSEERNYES, ILDIKÓ 2021: Kuinka pääministeriä puhutellaan? Puhuttelu Suomen ja Unkarin pääministerien Facebook-päivitysten kommentoissa. *Virittäjä* 125 (1), 92–122. <https://doi.org/10.23982/vir.76600>
- VEHMAS-THESSLUND, INKERI 2015: Kunnioitettu Aleksei Sergejevits! Venäjän puhuttelu kielenoppijan ja kääntäjän näkökulmasta. JOHANNAN ISOSÄVI ja HANNA LAPPALAINEN (toim.): *Saako sinutella vai täytyykö teititellä? Tutkimuksia eurooppalaisten kielten puhuttelukäytännöistä*, 135–182. Tietolipas 246. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- WIDE, CAMILLA – LAPPALAINEN, HANNA – ROUHIKOSKI, ANU – NORRBY, CATRIN – LINDHOLM, CAMILLA, LINDSTRÖM, JAN – NILSSON, JENNY 2019: Variation in address practices across languages and nations. A comparative study of doctors' use of address forms in medical consultations in Sweden and Finland. *Pragmatics* 29 (4), 595–621. <https://doi.org/10.1075/prag.18031.wid>
- VISK = AULI HAKULINEN, MARIA VILKUNA, RIITTA KORHONEN, VESA KOIVISTO, TARJA RIITTA HEINONEN ja IRJA ALHO 2004: *Iso suomen kielioppi*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. Verkkoersio. Saatavissa <http://scripta.kotus.fi/visk> URN:ISBN:978-952-5446-35-7 [viitattu 28.11.2022].
- YLI-VAKKURI, VALMA 1989: Suomalaisen puhuttelun piirteitä. *Äidinkielen opettajain liiton vuosikirja XXXVI*, 43–74.
- YLI-VAKKURI, VALMA 2000: Onko Turku tuttu? Persoonanvälttelyn pragmaattiset lausekaavat suomen kielessä. *Fennistica fausta in honorem Mauno Koski septuagenarii. Juhlakirja Mauno Kosken 70-vuotispäiväksi 21.2.2000*, 110–114. Åbo Akademi, Turku.
- YLI-VAKKURI, VALMA 2005: Politeness in Finland. Evasion at all cost. LEO HICKEY ja MIRANDA STEWART (toim.): *Politeness in Europe*, 189–202. Multilingual Matters 127. Multilingual Matters Ltd, Clevedon. <https://doi.org/10.21832/9781853597398-015>
- YLÖNEN, RITVA 2017: *Kalle Päätalo. Kirjailijan elämä*. Kirjokansi 140. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- YLÖNEN, RITVA 2022: Kalle Päätalon Iijoki-sarjan yksilöpsykologinen vaikutus. MAIJA SAVINIEMI (toim.): *Kalle Päätalo tutkijoiden silmin*, 153–169. Tietolipas 271. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <https://doi.org/10.21435/tl.271>

HANNA LAPPALAINEN and MAIJA SAVINIEMI: *Metalinguistic commentary on forms of address in Kalle Päätalo's autobiographical novel series Iijoki-sarja*

The article examines the use of address practices and its metalinguistic commentary in fiction, specifically in Kalle Päätalo's *Iijoki-sarja* (1971–1998), a series of novels covering a period of about 70 years from the perspective of one individual. Although the metalinguistic comments and forms of address found in the autofictional series cannot be interpreted as directly reflecting historical reality, they contribute to shedding light on Finnish speech culture, especially in the 1920s and 1950s.

The study is based on previous sociopragmatic research on addressing practices and research on metalanguage. The analysis is based on *Iijoki-sarja* digital corpus searches using keywords related to addressing (e.g. *etunimi* 'first name', *puhutella* 'to address', *teitittely* 'V-form addressing'), and its results have been analysed qualitatively. The article examines both the role of addressing as part of protagonist Kalle's linguistic biography and the way in which the choices related to forms of address are explained or otherwise commented on, both in direct narrative and dialogue.

Commenting on the ways of addressing shows that its norms have been instilled and ingrained in Kalle since childhood. Throughout his life, he mirrors his own and others' choices of address against these norms of his home region. This manifests itself not only in childhood, but also, for example, in the army, in working life and in relationships with women. The choice of how to address is influenced by age and age differences between interlocutors, gender and hierarchical differences, regional background and the choices made by interlocutors. One particular challenge arises when these factors pull in different directions.

The study highlights familiar phenomena of the influence of social variables and situational factors on variation in the way of addressing. What is new, however, is the way in which these factors are commented on and how these comments describe social relationships and the changes that take place within them, as well as the fact that the study reveals address practices from the perspective of an entire linguistic biography over several decades and in different social situations and relationships.

Hanna Lappalainen
Itä-Suomen yliopisto
hanna.lappalainen@uef.fi
<https://orcid.org/0000-0001-5422-1667>

Maija Saviniemi
Oulun yliopisto
maija.saviniemi@oulu.fi
<https://orcid.org/0000-0003-2977-1143>